

Puolueohjelmien retorisesta luennasta

KARI PALONEN

On tapana väittää, että puolueohjelmat ovat mitäänsanomattomia, ympäripyöreitä, merkityksettömiä ja keskenään samanlaisia. Se joka noin väittää, ei osaa lukea puolueohjelmia. Näitä poliittisesti lukutaidottomia on tietysti paljon myös naisia, jotka kirjoittavat ohjelmia.

Jotta osaisi lukea puolueohjelmia, on tärkeä irtottautua ohjelmia koskevista vakiintuneista mielikuvista. Yksi näistä on oletus, että puolueohjelmat ovat normi poliitikoille, 1960-luvulta lähtien vallitsevaksi on tullut ohjelmien tarkastelu puolueen toiminnan 'funktiona', kuten sosiologikielellä on totuttu sanomaan.

Ohjelmat tekstilajina

Osuvoimampaa on käsitellä puolueohjelmia kirjallisenä genrenä, tekstilajina. Tämä ei vähennä niiden poliittista merkitystä, päinvastoin se avaa mahdollisuuden tulkita sitä poliittisuutta, joka ylittää puoluesuhteiden tason. *Puolueohjelmia ei toisin sanoen tulisi ymmärtää jonkin puolue-nimisen kvasisubjektin erääksi ominaisuudeksi tai omaisuudeksi, vaan tekstiksi, jonka kirjoittamisesta, hyväksymisestä, lukemista ja arviointia rajaa se, että se on kirjoitettu puolueiden pelikentässä.* Puolueohjelma ei siten ole niinkään puolueen ohjelma vaan teksti puolueiden poliittisesta kontekstista.

Tätä tekstilaji ei ole kuitenkaan yhtenäinen eikä selvärajainen. Esimerkiksi Suomen puoluekierokirjallisuudesta löytyy tavattoman erilaisia tekstejä kommunistisista maailmanselityksistä eläkeläispuolueiden liuskan pointtilistoihin, jotka kaikki kulkevat puolueohjelman nimellä. Kun puhun puolueista, en

tarkoita vain r.p. -lyhenteellä varustettuja organisaatioita, vaan sisällytän tähän myös käsitteen metaforisen käytön. Itselläni on tapa puhua esimerkiksi hiihtolomapuolueesta, joka keskitalvelta häiritsee matkalaukkuprofessorien junamatkoja, jolloin esimerkiksi seuraamalla amatööri- ja ammattimatrustajien puhetta ja lukemista junassa voisi rekonstruoida eräänlaisia puolueohjelmia.

Rekisteröidyt puolueet ovat siis vain rajatapaus *puolueellisesta* toiminnasta ja vastaavasti kanonisoidut puolueohjelmat ovat vain rajatapaus *puolueellisen kirjoittamisen genrestä*. Ohjelmien poliittisuuden eräs ilmeinen aspekti onkin niiden puolueellisuudessa, ts. siinä että ne samalla suuntautuvat joitakin kilpailevia tekstejä *vastaan*, sekä siinä, että niihin sisältyy tietty perspektiivi *muutokseen*. Jopa CDU:n legendaariset vaalilauseet *Keine Experimente!* (1957) ja *Weiter so!* (1987) voi tulkita muutosperspektiivin rajatapauksiksi. Mikään ohjelma ei yksinkertaisesti voi tyytyä siihen, mitä voisi kutsua rationaaliseksi konservatiivisuudeksi, ts. asettumaan 'vallitsevan tilanteen' puolelle pelkästään sillä perusteella, että kaikki uusi on epävarmaa, mutta tämän tilanteen heikkoudet ainakin tunnetaan.

Tekstilajina ohjelmia tarkasteltaessa on tietysti mahdollista yrittää sulkeistaa tekstien 'poliittisuus'. Kun täsmennetään kysymyksen olevan puolueellisesta kirjoittamisesta, poliittisuus on sekä välttämätön edellytys niiden ymmärtämiselle että pääasiallinen mielenkiintoni kohde. Miten ohjelmateksteistä voidaan siis lukea esiin politiikkaa?

Ohjelmissa teksteinä kysymys on politiikasta, joka ilmaistaan kirjoittamalla ja lukemalla. Sivuttan tässä kuitenkin puolueohjelmien kanonisoidun

kirjoittamisen prosessin tyytymällä toteamaan, että ohjelmat ovat tekstejä, joita ei niinkään kirjoiteta kuin *allekirjoitetaan*. Juuri tältä kannalta voi ymmärtää, että ohjelmien luennassa on mahdollista saada esiin monia poliittisesti kiintoisia ulottuvuuksia, joita kirjoittajat eivät koskaan ole tienneet tekstiin sisällyttävänsä.

Funktionalisoiva puhetapa on totuttanut ajattelemaan, että puolueohjelmat ovat vain sanoja, jotka on alistettu teoille, 'todelliselle politiikalle'. Tähän kytkeytyy näennäinen/todellinen 'filosofisen parin' (Perelman) ajatusmalli, jonka mukaan ohjelmat ovat vain legitimointia, joka peittää raakaa reaali-politiikkaa. Mutta mikä puolueiden politiikassa on 'raakaa' ja 'reaalista'? Näihin vetoaminen on keino, jolla voi yrittää pelotella yksinkertaisia lukijoita, mutta joka ei tehoa lukutaitoihin.

Esittämästäni perspektiivistä voi lukea myös muita puolueen politiikan tasoja eräänlaisena tekstinä, joka täydentää puolueohjelmaa. Ilman jonkinlaista tekstuaalista kiinnekohtaa on vaikea käyttää ilmausta 'puolueen politiikka', muunlaisen tekstin puuttuessa voidaan myös improvisoidut kannanotot uusiin kysymyksiin tulkita suhteessa ohjelman rekonstruktion.

Tätä kautta voidaan kyseenalaistaa myös käsitys siitä, että 'varsinainen politiikka' näyttyy konkreettisisissa puolesta vai vastaan -kannanotoissa. Tietenkin myös tämäntyyppiset valintatilanteet ovat tärkeitä: juuri niiden tasolla näyttyy usein politiikan singularisointi tavalla, joka ei suinkaan ole 'johdettavissa' mistään ns. periaatteista, vaan nämä sallivat konkreettiseen ratkaisuun vastakkaisia kantoja. Mutta samaa kantaa voi myös sekä puolustaa että vastustaa usein diametraalisesti vastakkaisin perustein. Puolueen politiikka ei suinkaan muodostu irrallisten kannanottojen summasta, joten kannattaa lähemmin analysoida sekä kannanottojen suhteita toisiinsa että sitä, mihin ja miten yleensä kantaa otetaan.

Politiikan pelivara

Sikäli kuin yleensä historiallisilla trendeillä voi spekuloida, näyttää ilmeiseltä, että sekä universaalisten periaatteiden että punktuaalisten kannanottojen merkitys poliitikalle ja myös ohjelmien kirjoittamiselle on marginalisoitunut. Tätä olisi helppo nimittää epäpoliittisuudeksi: enää ei uskalleta ottaa selvää kantaa eikä julistaa periaatteita. Mutta tilannetta voi tulkita myös päinvastoin: on päästy eroon tietystä absolutismista niin periaatteiden kuin kannanottojenkin tasolla, mikä on po-

litisoitunut tilanteen tulkintaa, antanut toimijoille ja tulkitsijoille lisää *pelivaraa*.

Toisin sanoen ohjelmateksti viittaa mitä erilaisimpiin valintatilanteisiin, jotka koskevat sekä sitoumuksia kaikilla tasoilla periaatteista käytännön kannanottoihin että eritasoisten valintojen kombinaatioita keskenään. Poliittinen lukutaitoisuus näyttäytyy siinä, että ohjelman tulkinnassa koko valintojen kirjo otetaan huomioon. Ismeihin ja ideaaleihin vetoaminen ikään kuin annettuina ja tunnettuina käsitteinä on tyhjää, koska käsitteet

ovat itsessään läpeensä tulkinnanvaraisia, eikä niistä sellaisenaan voi tehdä mitään yksiselitteisiä päätelmiä. Jos vain otetaan 'selkeä kanta' asioihin, jotka ovat aktuelleja, joudutaan helposti pelaamaan vastustajien ehdoilla, hyväksymään heidän tapansa valikoida kysymykset ja asettaa vaihtoehtot. *Se miten sanotaan ja mistä yleensä sanotaan jotakin*, tulee puolueellisessa kirjoittamisessa tärkeiksi.

Pelivaran kasvun voi ymmärtää myös ohjelmien *retorisien* luonteen korostumisena. Perelmanilaisen argumentoinnin teorian¹ keskeinen pointti on nooterata se välimaasto, mikä jää kahden ajattelutyylin, kvasi-deduktiivisen 'periaatteista johtamisen' ja kvasi-induktiivisen 'kantojen ottamisen' välillä. Tältä kannalta kysymykset sekä kannanottojen että periaatteiden hyväksyttäviltä tai hylättäviltä näyttämisen edellyttämistä taustaoletuksista ja sitoumuksista, nimenomaisista perusteluista ja spesifistä tulkinnoista, käsitteiden ja teemojen esiin ottamisen ja valikoimisen tavoista, toisiinsa liittäminen ja erilleen ottamisen muodoista jne. ovat kaikkea muuta kuin vain akateemisia.

Perelmanilaiselle retoriikalle argumentit on suhteutettava teesin hyväksymiseen. Mutta juuri tämän vuoksi *formuloinnit* vivahteineen tulevat tärkeiksi, osoittamaan positioiden rajauksia, varauksia, spesifiointeja, relativointeja, implisiittisiä viitauksia toisiin positioihin, ennen muuta sitoumuksiin ja taustaoletuksiin, joihin tietyn position uskottavuus tai kiistäminen on sidoksissa. Näissä suhteissa argumentit ovat jo osa sitä politiikkaa, jota ohjelmatekstillä tehdään.

Politiikka on yleensäkin siirtynyt entistä selvemmin metatasolle. Tällöin ohjelmien kirjoittaminen ja lukeminen muodostuu eräänlaiseksi paradig-

¹ Ohjelmateoksena ks. Chaïm Perelman & Lucie Olbrechts-Tyteca: *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique* (1958), (Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles 1983), ks. myös Perelmanin kokoelma *Rhétoriques*. (Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles 1989).

maksi, jolla tasolla eksplisiittisesti joudutaan otamaan kantaa sellaisiin kysymyksiin, joita kuka tahansa poliittisesti toimiva kohtaa. Näin ymmärrettäessä on selvää, että ohjelmia kirjoittamalla ja niiden lukutaitoa kohentamalla samalla oppii myös politikoinnin ja politisoinnin taitoja, joiden korrelaatioksi 'politiikkaa' yleensä voi nimittää.

Retoriikalla tarkoitan tässä yleisemmin sellaista perspektiiviä, joka tarkastelee kieltä toiminnallisesta, *vita activa* -perspektiivistä. Paradigmaksi retoriikalle tulee nimenomaan sofistinen retoriikka, joka asettuu vastakkain 'sokraattisen koulukunnan' (Arendt) kontemplatiivista asennetta². Kuitenkin tutkimuksen perspektiivinä retoriikasta tulee tietty formaalinen luennan instrumentti³, joka etsii tekstistä poliittisuutta yleensä, ei tue tai vastusta tiettyä politiikkaa. Tällaisena instrumenttina voidaan tarkastella myös perelmanilaisen retoriikan peruskuviota, joka samalla sisältää eräänlaisen mikroskooppisen mallin politiikalle yleensä.

Retoriikan sisäänrakennettu poliittisuus

Jos argumentoinnin tavoitteena, Kenneth Burken formulointia⁴ hyväksi käyttäen, on provosoida yleisöä muuttamaan käsityksiään, perelmanilaisen retoriikan peruskuvio tilanteesta teesin hyväksymisen suhteen voidaan pelkistää seuraavasti:

Kuka (retori, eetos)
vetoaa
keneen (yleisö, päätös)
millä (argumentti, logos).

Tämä asetelma sisältää retorisen luennan mallin, jota voi käyttää mihin tahansa tekstiin. Se voidaan tulkita myös konfliktitilanteeksi retorin ja yleisön välillä tietyn teesin hyväksymisen suhteen,

jolloin argumentointi näyttäytyy keinona liikuttaa tätä konfliktiasetelmaa. Silloinkin kun yleisö ts. kuka tahansa lukija kiistää teesin tai ignoroii sen, pelkkä argumentin esittäminen muuntaa retorin ja yleisön konfliktisuhdetta, osoittaa sen, että tässä tilanteessa tuolla argumentilla ei ole yleisön kantaa muuntavaa merkitystä. Näin ymmärrettynä retoriseen luentaan kätkeytyy tietty sisäänrakennettu poliittisuus, jonka esiin lukemiseen mistä tahansa tekstistä sitä voi käyttää.

Puolueohjelmien retorissa luennassa tietyn poliittisuuden esiin saaminen ei yleensä tuota vaikeuksia. Mutta tätä voi terävöittää oletamalla, että samassa mielessä kuin esimerkiksi Max Weber puhuu politiikan etiikasta⁵, politiikalla on myös oma spesifi retoriikkansa. Tältä kannalta retorisen luennan peruskuvioille voidaan antaa ahtaampi, konfliktin prioriteetille yhteisymmärrykseen nojaava tulkinta. Voidaan siis kysyä, millaisena tässä perspektiivissä näyttäytyisi politiikan eetos, päätös ja logos?

Politiikan erityisretoriikka

Teesini mukaan tämä näyttäytyy tietynä asymmetriana *dissosiaation* retoriikan hyväksi. Esitettyjen argumenttien hylkääminen on hyväksymistä tärkeämpää, argumenttien esittämisessä provokaatio on tärkeämpää kuin kääntäminen, argumenttien eksplikoinnissa se mistä irtisanoudutaan tärkeämpää kuin se mitä niistä hyväksytään. Tarkemmin sanoen tietyn tekstin profiilia politiikkana arvioitaessa ei ole niinkään tärkeää kiinnittää huomiota eksplisiittiseen hylkäämiseen, avoimeen provokaatioon tai argumenttien taustaoletusten ym. nimenomaiseen kiistämiseen. Pikkeminkin retorisen luennan on suunnattava strateginen huomionsa *implisiittisiin negatiiofiguureihin*.

Retoriikan politologisissa sovelluksissa juuri tämäntyyppisten figuurien tarkempi eksplikointi tulisi siis tematisoida. Ajatuskokeen omaisesti esitän, että tässä mielessä poliittisuuden retorisen luennan tulisi suunnata huomionsa:

- rajauksen päätökseen
- katkaisun eetokseen
- pelinavauksen logokseen.

Käytän seuraavassa tätä ajatuskuviota puolueohjelmien spesifisen poliittisuuden profiiliin luen-

² Sofisteista ks. Jacqueline Romilly, *Les grands sophistes dans la' Athènes de Périclès* (1971). (Fallos, Paris 1988).

³ Tässä mielessä voidaan hyväksyä seuraava Aristoteleen retoriikan tavoitteenasettelu. »Die Rhetorik stellt also das Vermögen dar, bei jedem Gegenstand das möglicherweise Glaubenerweckende zu entdecken. Denn dies ist die Funktion keiner anderen Theorie. ... Die Theorie der Beredsamkeit dagegen scheint sozusagen in der Lage zu sein, das Glaubenerweckende an jedem vorgegebenen Gegenstand zu untersuchen.» *Rhetorik*. Fink, München 1987, 1355b.

⁴ »The Rhetoric deals with the possibilities of classification in its partisan aspects; it considers the ways in which individuals are at odds with one another, or become identified with groups more or less at odds with one another.» (*A Rhetoric of Motives* [1950]. The University of California Press, Berkeley 1979, 22).

⁵ Erit. *Politik als Beruf* (1919), teoks. *Gesammelte politischen Schriften*. Mohr, Tübingen 1971.

nan instrumenttina. Se voidaan yhdistää yleisempiin politiikan konseptioihin, esimerkiksi Weberin ajatukseen politiikan asymmetriasta siten, että vallan tavoittelu asetetaan etusijalle jo saavutetun vallan käyttöön verrattuna, Sartren ajatukseen vastapuolen ulospelauksesta (ransk. *djeuer*) kaiken politiikan sekä välttämättömänä ehtona että syntetisoivana figuurina tai omaan tulkintaani politiikasta politikoinnin toiminnallisen ja politisoinnin tulkinnallisen operaation korrelaattina.

Ekskurssi puolueohjelman politiikkaprofiiliin

Jotta myös käytännössä demonstroisin politiikan spesiaaliretoriiikan luentaa ohjelmatekstistä, otan yhden omista dokumenttiarkistoistani löytämäni esimerkin. Se koskee Ruotsin demarien *90-talsprogrammet* -kirjasein avauslukua »Politiken och människan» (s. 11–12).

Varoitan siitä, että minun tekemänäni analyysistä ei voi odottaa muuta kuin ilkeää. Demareita en ole äänestänyt edes missään puhelinyhdistyksen vaaleissa, ja Ruotsin demareilta ainakaan ei voi mitään omintakeista ja yllättävää odottaa.

Oikeastaan noilla kahdella sivulla voisi pitää paljonkin hauskaa, mutta yritän pysyä pääteesisäni. Joka tapauksessa teksti on suoranainen paradigma näennäisen ympäripyöreälle positiiviselle ohjelmalle, ja tässä mielessä se sopii hyvin asymmetrioita etsivän retorisen luennan kohteeksi.

Politiikan yleisösuhteen kannalta huomiota herättää universalisoiva puhe ihmisistä, vieläpä kollektiivisingulaari *människan* otsikossa. Mitä universaalimpi tarkoitettu yleisö näyttää olevan, sitä tärkeämpää on kysyä, ketkä rajataan ihmisen kategorian ulkopuolelle. Tekstin suhteen tämä ei ole kovin vaikeaa. Jo ensimmäisessä kappaleessahan julistetaan *ex cathedra*, mitä ihmiset tahtovat ja tarvitsevat.

Rajaavan retoriiikan perspektiivissä tämän implisiittinen kääntöpuoli on se, että ne, jotka eivät näitä luetteloita allekirjoita, eivät oikeastaan ole ihmisiä. Heistä ei tarvitse välittää, tai heidät pitää tavalla tai toisella palauttaa ihmisiksi, mihin kuitenkin tässä johdantoluvussa ei tarkemmin puututa.

Se mitä 'ihmiset tahtovat' sisältää tekstin mukaan esimerkiksi *gemenskap och kärlek*. Tämä on tyypillinen esimerkki formulasta, jonka *ad hominem* tulkitsen siten, että minut, tunnettu singlemilitantti, joka on valmis heittämään moiset figuurit helvettiin, suljetaan sillä nimenomaisesti ihmisten kategorian ulkopuolelle. No, jos demarit eivät

laske minua 'ihmiseksi', ei se ehkä niin vaarallista ole.

Tekstin eetos-aspektia varten on kysyttävä, kuka ohjelman mukaan toimii, tarkemmin sanoen kuka politikoi. Tekstistä löytyy mm. seuraavia formulaita:

- arbetarrörelsens politiska arbete
- Politiken är ett ... redskap som människorna använder
- det dagliga partipolitiska arbetet
- Förutsättningarna ... för livet formas av samhällsutvecklingen
- och kan påverkas av politiken
- Genom gemensamt, politiskt arbete och politiska beslut

Näistä käy jo ilmi tietty paradigma sille, millaisesta politiikasta on kysymys. Poliitiikan subjekti on primaarisesti 'työväenliike', jonka voi tulkita eufemismiksi sosialidemokraattiselle puolueelle. Poliitiikka kategoriana on alistettu 'yhteiskuntakehityksen' anonyymille figuurille⁶, jonka reunoja sillä voi korjata. Tämä 'korjaustyö' on mahdollista vain tietyyppisellä, nimittäin 'yhteisellä' toiminnalla, joka yleistää puolue- ja työväenliikeparadigmaa muihinkin joukkoliikkeisiin. Ja tällainen poliitiikka on tietysti vain 'ihmisten' toimintaa, ei koske niitä, jotka luokitellaan ulos tästä kategoriasta.

Mutta »allt är inte politik». Toisin sanoen sitoutuminen politiikan sektorin rajattomaan laajentamiseen ja puolueparadigman universalisointiin johtaisi seurauksiin, joita demaritkin hirvittelevät. Muuta kuin sektorikäsitystä politiikasta ei edes pohdita, vaan se menee ohi sosialidemokraattisen intellektuaalisen horisontin.

Esimerkit antavat myös selkeän viitteen siitä, millaisena aktiviteettina poliitiikka ymmärretään, nimittäin *arbetet*-kategorian erikoistapauksena. Vaikka tekstin ensimmäinen lause on lähes suora Aristoteles-käännös, politiikan alistaminen 'työn' figuurille on radikaalisti vastakkainen antiikkisel-

⁶ *Samhället* -käsitteestä ks. seuraava Enzensberger-sitaatti: »Sie glauben im Namen nicht nur ihrer Institution, sondern im Namen der ganzen Gesellschaft sprechen und handeln können. In ihren Äusserungen kehren immer wieder bezeichnende Sätze wieder: 'Hier muss die Gesellschaft eingreifen.' 'Das kann die Gesellschaft nicht zulassen.' 'Darum muss sich die Gesellschaft kümmern.' Wenn man solche Sätze genauer untersucht, wird man feststellen, dass das Wort *samhället* in ihnen gleichbedeutend ist mit 'der Institution, die ich vertrete'. (*Ach Europa!*, s. 24).

le ajattelulle. Modernissa keskustelussa erityisesti Hannah Arendt on korostanut politiikan luonnetta toimintana, joka ei ole redusoitavissa valmistamiseen saati sitten reproduktiiviseen työntekoon. Mutta tämä ei tietysti ole sovitettavissa yhteen 'työväenliike'-paradigmaan sitoutuneen politiikka-muodon kanssa⁷.

Teksti vilisee sekä naturalistisia, työparadigmaan sopivia formulointeja (*behov, liv, samhögrihet*) että instrumentalistisia, valmistusparadigman mukaisia figuureita (*redskap, uppgift, förverkliga, frigörelse*). Sen sijaan toiminnalliset, politikointiin ja politisointiin liittyvät figuurit, kuten aloitteen, tilanteen, pelin ja tulkinnan käsitteet tai yleisemminkin valmius sietää ennakoimattomia ja kontrolloimattomia kontingenttisuutta maailmassa tai pelata sillä, loistavat poissaololaan.

Tämän mukaisesti on ymmärrettävää, että kaikki ajatukset politiikasta toimijain elämäntilanteeseen kuuluvana aspektina jäävät täysin vieraiksi tekstille. Klassinen *zoon politikon* -ajatus, sartrelainen 'politiikka persoonan dimensiona' tai feministinen 'ensimmäisen persoonan politiikka' eivät kerta kaikkiaan mahdu tekstin ajatusmaailmaan. Koko politiikan elämäntapaparadigma⁸, ts. ajatus oman elämän luonnetta ja suuntaa koskevista valinnoista kaiken politiikan mallitilanteina, puuttuu tekstistä. Mutta tämäntyyppiset ajatukset eivät voi olla ruotsalaisille demareillekaan tuntemattomia. Tekstin positiivisuuspuhetta voi retorisesti tulkita siten, että sillä halutaan sulkea ulos ja peittää näkyvistä kaikenlaiset politisoivat avaukset näihin suuntiin. Ohjelmassa ei avata uusia pelejä vaan

pikemminkin pyritään estämään toisia tekemästä niin.

Tekstin aristotelinen alkulause voidaan tulkita myös tietyn moraalisen ja eksistentiaalisen traditionalismin ilmaukseksi. Vaikka 'hyvä elämä' on tietysti läpeensä tulkinnanvarainen käsite, juuri tämä formula on ollut klassinen huolto- ja hoidonvaltion kritiikin kohde, ja 'ihmisten' rajausta voidaan tulkita myös tästä perspektiivistä. Sosialidemokraattinen reformismi on uskottavaa vain, jos 'hyvän' mittapuita ei kyseenalaisteta. Holhoava asenne näyttäytyy siinä, että tekstistä puuttuu kaikki nietscheläinen *Umwertung der Werte*. Juuri tästä voidaan nähdä olevan kysymys myös siinä, että 'elämä' pyritään pitämään politiikan ulkopuolella eikä suinkaan politisoimaan sitä ja politikoimaan sillä.

Ohjelmat pelimuotona

Politiikan asymmetristä retoriikkaa perspektiivinä käyttäen ohjelmateksteistä voidaan siis löytää politiikkaa sieltäkin, missä kirjoittajat joko kieltävät sen tai eivät näe tekevänsä poliittisia valintoja. Eri asia on, voivatko ohjelmien kirjoittajat yleensä käyttää hyväksi tällaista luentaa. Selvää on, että nykyään en itse osaisi kirjoittaa muita kuin ohjelmien parodioita.

Jos kuitenkin trendi politiikan siirtymisestä metatasolle ja sen mukainen pelivaran kasvu koetaan reaalisiksi, myös ohjelmien kirjoittajien on välttämätöntä opetella toisenlainen, pelillisempi, kielellisempi ja retorisempi suhde ohjelmatekstiin ja politiikkaan yleensä. Kun ohjelmat eivät voi olla periaatejulistuksia eivätkä sitovia kannanottoja, niiden on toimittava pikemminkin politikoinnin ja politisoinnin malleina tiettyä kontekstia silmällä pitäen. Ohjelmien lukemisesta ja kirjoittamisesta voidaan tehdä eräänlaista johdatusta pelien politiikan taitoihin. Jos politiikassa on hallittava monien erilaisten pelien ja niiden kombinoinnin taitoja, myös ohjelmien kirjoittaminen voidaan ymmärtää yhdeksi pelimuodoksi.

⁷ Vrt. Arendtin *Vita activa* -teoksen (1958/1960 Piper, München) luku *Die Arbeiterbewegung*, joka rehabilitoi politiikan neuvostoissa, vastakohtana työtä idealisoivalle liikkeen normaalimuodolle.

⁸ Ks. esim. Claus Offe, *Challenging the boundaries of institutional politics: social movements since the 1960s*, teoksessa Charles S. Maier (1987): *Changing boundaries of the political*. Cambridge University Press, Cambridge.